

Peter Englund: Inträdestal vid Svenska Akademin

Talare
Peter Englund
Historiker

Datum
20 december 2002

Erik Lönnroth föddes i Göteborg den 1 augusti 1910.

Det var en annan tid, en annan värld. I Sverige verkställs den sista dödsdomen, kvinnor saknar rösträtt och ett aeroplan flyger för första gången över rikets huvudstad. Baletten ”Eldfågeln” har premiär i Paris, Rilke flyttar in i slottet Duino och dribblingsregeln införs i basket. Det 20:e seklet har ännu inte börjat annat än i en kalendarisk mening. I Belfast, hos Harland & Wolff, ligger världens modernaste osänkbara skepp ännu kölsträckt; i Wien, på ett hem för bostadslösa vid Meldemannstraße, bor en viss Adolf Hitler, ung, utblottad och bitter; i Baku, i Bailovfängelset, sitter en viss Josef Dzjugasjvili häktad, även han ung och bitter, efter att ha misslyckats med att organisera en strejk bland oljearbetarna.

Familjen Lönnroth hade lärda traditioner, men en vacker linje av framgångsrika akademiker bröts i och med fadern, som lämnade botaniken för en stilla tjänstemannapost på Statens Järnvägar och vars besvikelse går att ana i en livslång avsmak för professorer å ena sidan, och å den andra i en noga vårdad aura av kraftkarl. Det var modern som var den viktiga. Hon var en intelligent, viljestark och begåvad violinist, som motvilligt tvingats avbryta studier för hustruskap, och Erik var hennes ende son och stora projekt: bakom sig hade hon nämligen en förlorad ungdomskärlek, en tysk forskare, och hon formade medvetet Erik i hans beläte.

Han var ett underbarn, och som alla underbarn var hans uppväxttid underlig och inte helt och hållet lycklig. Ett allvarligt bräck skänkte honom en förlamande känsla av sårbarhet, och lämnade honom något klumpig. Den överbeskyddande modern fyllde hans tillvaro med kärlek och krav, den atletiske fadern stack gliringar till sin boksynte, lätt överviktige son. Betygen var lysande. Kamraterna var få. Livet blev dock bättre när han nådde universitetsåldern. Just fyllda arton skrevs han 1928 in vid högskolan i Göteborg, och samma dag, i en

park helt nära hemmet, stötte han av en slump ihop med lundahistorikern Curt Weibull, och där utbröt ett samtal, som förlängdes allt medan de vandrade fram och tillbaka, fram och tillbaka genom grönskan.

Detta var givetvis en avgörande kontakt. Samtidigt var det nog viktigt för Erik Lönnroths intellektuella utveckling, att även om han nära lierades med historikerna i Lund, så förblev han genom sina studier i Göteborg ändå något av en outsider i kretsen. Trogen både rykte och förväntningar disputerade han redan 23 år gammal på en avhandling om Sverige och Kalmarunionen. Det är ett förbluffande moget verk. Inte bara visar han sig behärska hantverkets verkliga finmekanik, han vågar också presentera en radikal omtolkning av en central epok i den svenska historien. Och vågar är rätta ordet, för han måste ha förstått att det skulle bli bråk.

Sedan länge hade synen på Kalmarunionen och Engelbrektsupproret varit svensknationellt färgad. Kalmarunionen var i linje med denna tolkning en olycka, sprungen ur danska försök att nå herraväldet i Norden. Och Engelbrekts stora uppror 1434 blev utifrån detta till en idealistisk motiverad resning mot främlingsvälde. Detta förkastade Lönnroth. De kolliderande krafterna har ej varit nationalism och unionism, utan kungamakt och aristokrati. Och någon nationalistiskt motiverad frihetskamp var det ej frågan om: revoltens orsaker var ej ideologiska utan ekonomiska. Inte minst det sistnämnda var en ny och ovan tanke. Avhandlingen utsattes också för mycket kritik, inte minst från de historiker han haft fräckheten att ifrågasätta. Men den unge Erik Lönnroth stod rak och orädd, värjde sig. Den fallenhet, ja förtjusning, för polemik, som han visade upp i den här debatten, den blev med honom livet ut. Strykrädd var han inte.

Efter disputationen flyttade han hemifrån, gifte sig, undervisade, skrev artiklar åt Svensk uppslagsbok: M, N, O, P, R, S – mycket S –, T, V, W, några Z och tre Å, Ö. Och han började på nästa verk. Hans långa dagar vittnar om stor självdisciplin, men också om oförfalskad arbetsglädje.

”Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige” började som ett försök av Lönnroth att skriva ett enkelt, populärvetenskapligt verk om riket under 1400-talet. Arbetet reste dock frågor kring skatteväsen och länsförvaltning, frågor som jäste och snart kom att omfatta hela medeltiden. Och någonstans där gick den populärvetenskapliga boken förlorad. Sällan har historieämnet sett ett mer

lyckat haveri.

Igen visade Erik Lönnroth upp sin förmåga att tänka om och tänka nytt, där andra bara adderat eller sorterat. Grundpremisen var att statens växt och förvandlingar under medeltiden främst var en fråga om resurser, vilket i sin tur givetvis var länkat till rikets allmänna ekonomiska liv. Tanken kan synas simpel för oss, som vuxit upp i en tid där historiematerialismens grundsatser gått ett slags värmedöd till mötes. Då var den omvälvande och vågad, och skänkte i sin enkelhet den fasta punkt som krävdes för att lyfta trehundra år av svensk historia upp till begriplighet.

Två år senare utnämndes han, igen rekordung, till professor i historia vid Uppsala universitet, igen efter skarpa strider. ”Gossen har drag av geni”, hade en av de sakkunniga skrivit, motvilligt, och plötsligt, plötsligt restes en weibullsk barrikad mitt i det som skulle vara den svenska historietraditionalismens högsäte.

Detta var alltså på hösten 1942, och ute i Europa rullade den verkliga historien på som aldrig förr. Ingen och inget tycktes kunna hejda axelmakterna. I Afrika retirerar briterna slagna mot Egypten, och i öster trampar till synes oövertvinnerliga tyska kolonner bort mot Volga. Tåg fullastade med män, kvinnor och barn rullar dagligen till Sobibor, Belzec och Treblinka, och vänder samma dag tomma tillbaka.

Nuförtiden tar den som höjer sin röst mot nazismen sällan någon egentlig risk. Snarare hör det till god ton. Då krävdes det ett generöst mått av det som spanjorerna metaforiskt kallar för cojones, för att våga. Erik Lönnroth hade modet att säga ifrån vid en tidpunkt då de flesta teg av rädsla eller opportunist. I hans ordbok stavades humanist inte skönande. Det var istället en moraliskt förpliktande position, och han var alltid beredd att förfäkta människovärdet mot alla som gick det förnär, oavsett färgen på deras ideologiska klädnad. För, som han själv sade en av dessa mörka dagar 1942, det vore ”brottsligt av oss att tuga”.

Som ung, nydanande och karismatisk, hade han inga problem att finna studenter. Både som föreläsare och lärare var han inspirerande. En kolossal beläsenhet parad med ett synnerligen rörligt intellekt kunde göra undervisningen hisnande i sina språng mellan stort och smått, mellan

historiefilosofins eter och källornas gråberg.

I sin pedagogiska gärning var Erik Lönnroth bara förstrött intresserad av att hamra in teser i sina elever; hans mål var snarare att skänka dem intellektuella redskap. Detta betyder dock inte att vad som helst gick an. Hans muntor var fruktade, hans vassa ordvändningar likaså. I takt med att åren, hedersbetygelserna och uppdragen hopades, tog han en något monolitisk form och blev för många studenter en storhet att beundra och frukta på håll. Han värjde sig när folk kallade honom intelligensaristokrat, men något låg det i anklagelsen. Tålmod med dumbommar hade han ej.

Nåväl. Med tanke på hur kraftfullt Erik Lönnroth vände sig mot det han själv kallade ”dammiga hjältemyter”, är det oväntat men ej ologiskt att det första större verk han gav ifrån sig efter att ha blivit professor var just en studie över en hjälte och hans myt. Jag tänker på hans bok om Lawrence av Arabien.

Temat hade sin lockelse. Utforskandet av Lawrence erbjöd nämligen en möjlighet att pröva de källkritiska instrumenten på en samtida materia. Sedan kan man dessutom undra – och detta är bara en lös spekulation – om inte Lönnroth i någon mening identifierade sig med Lawrence, den lite kantige och hyperintelligente ärkeakademikern, som slumpen skänker ett ärende av historisk betydelse, en man driven både av ett storstilat offentligt program och av dolda personliga motiv, en man som hanterade både sitt uppdrag och den oväntade men inte helt oangenäma uppmärksamhet som detta skänkte genom att försvinna bak en mask. Jag vet inte. Det var i alla fall inte sista gången som han utforskade begåvade spelare av roller.

Det är slående hur väl den källkritiska metoden fungerar. Lager efter lager skalas av löken. Drivkrafter och målsättningar rekonstrueras; tendenser observeras, amplifieras, lokaliseras; efterkonstruktioner och mytologiska tillägg lyfts bort; sentida litterära bearbetningar ställs mot samtida kvarlevor, och mönstras ut. Boken är viktig, inte bara för vad den har att säga om sitt objekt, utan minst lika mycket för vad den avslöjar om sin upphovsman. Den visar nämligen att Lönnroth börjat lägga avstånd mellan sig och sina lärofäder i Lund. Som nämnts: Erik Lönnroth var aldrig någon Weibull-klon. Han försvor sig åt samma kyliga faktapositivism som bröderna, samtidigt som han underströk vikten av att kunna leva sig in i aktörernas tankevärld. Och han började tidigt, och ej utan motvilja, närma sig det som nu framstår som något av

Weibullskolans blinda fläck: rationalitetsfrågan.

Hegel säger i en av sina föreläsningar att ”för den som betraktar världen på ett rationellt vis, visar sig världen i gengäld som rationell”. Det finns i detta en intressant dubbeltidighet som drar, skuggartad, genom mycket av det som benämns modern historieforskning. Å ena sidan utgår vi som historiker från att förflutenheten inte bara är nåbar utan också fattbar för förnuftet, att den låter sig förstås och förklaras som något mer än bara en vältrande röra av elände och olyckor. Å andra sidan föreligger alltid risken, att den rationalitet vi finner i historien bara är vår egen, som vi under vår förtvivlade jakt på mening och mönster prackat på förflutenheten. Det förstnämnda är grunden för det nutida historieämnet och dess imponerande bedrifter, det sistnämnda orsaken bak en hel del av dess misslyckanden.

Den här spänningen finns i allra högsta grad inom Weibullskolan. Dess krav på logisk konsistens i förklaringen var i sin tur länkad till förutsättningen att historiens aktörer, deras handlingar och deras system i grund och botten var rationella. Och det är vackert så. Problem uppstår dock om man ej vill, ej vågar eller ej kan återskapa aktörernas egen tidsbundna rationalitet, och istället, som sagt, projicerar sin egen, som givetvis är fullt lika tidsbunden. Historikern blickar då ut över led efter led av föregångna generationer, och ser föga annat än sin egen sorgliga skepnad.

Femtioåret var en lycklig tid för Erik Lönnroth. På dryga femton år hade han gått från att vara en begåvad ung buse från provinsen till att bli en av ämnets allra mest kända och erkända stöttepelare. Årtiondet var också en mycket produktiv tid för honom – inte för att lycka och produktivitet är samma sak, men hos snillrika forskare kan de två storheterna ta sig former som är intill förväxling och förblandning lika.

Dock fanns annat som lockade och drog. I hans ögon hade de lärda ett stort och viktigt ansvar för samhället: universitetet var ingen asyl undan samtiden. Med åren kom han att sitta i flera statliga utredningar, många styrelser samt en farlig mängd kommittéer. Och dessutom var han medlem av tretton lärda samfund och akademier – inberäknat denna. Man kan anklaga Erik Lönnroth för mycket, dock ej för att stänga sig inne i elfenbenstornet. Det säger sig självt, att ett sådant engagemang görs ej blott av plikt; nej, där fanns även ett tydligt element av lust. Erik Lönnroth var ett socialt djur, som fick både sin fåfänga och

sin vilja till makt kittlad av sådana här uppdrag.

Kanske kan man säga att hans enda begränsning var hans brist på begränsning. Till skillnad från de flesta av oss kunde han motståndslöst växla roller. Steget från historieforskare till historieskrivare var aldrig långt för honom, inte heller steget från akademiker till administratör. Detta var givetvis en kolossal styrka, även om det frestade honom att splittra sig. Ställd mellan två alternativ valde han helst båda. Framåt sextioalet blev i alla fall de här uppdragen allt fler, och de egna texterna färre.

Både uppdragen och Erik Lönnroths position som forskare gav honom en sällsynt makt över historieämnet i vårt land. Detta betyder dock inte att han betraktade landskapet med segerherrens loja lugn. Tvärtom, skulle jag vilja säga. Det var framför allt två saker som bekymrade honom. Det ena var historiens och de humanistiska ämnenas plats i samtiden. Det andra var utvecklingen inom historieämnet självt.

Erik Lönnroths första bekymmer handlade i mycket om de olika omstöpningar av utbildningsväsendet som kom som på ett pärlband under de reformglada rekordåren, och som han fann klåfingriga och destruktiva. Han var en av de första som såg att historieämnet höll på att rullas tillbaka på läroanstalter och i timplaner, och gång på gång gick han till attack mot detta, med sin sedvanliga furia. I hans tidningsinlägg kan man dock ibland märka en förvirrad frustration inför den något svampartade karaktären hos de karriärbyråkrater och patentpedagoger som han mötte under dessa bataljer: de mötte honom inte bröstgänges som de akademiska kombattanter han var van vid, utan slank bara undan i moln av floskler och humbug.

Hans andra bekymmer handlade som sagt om förändringarna inom historieämnet. Under det slutande 50-talet hade tystnaden sänkt sig över de ärriga skyttegravar där uppsvenskar och weibullare en gång växlat slag, och historikerskrået hade istället nått öppna, gröna fält där man kunde utveckla nya förfaringssätt och nya intressen. Till de förra hörde en kraftigt ökad betoning av teoribaserade modeller och numeriskt-kvantitativa metoder, till de senare ett lika kraftigt skifte från klassiskt politiska ämnen till socialhistoriska, och från äldre epoker till nyare. Det går att spåra en långsamt växande skepsis över denna utveckling hos Erik Lönnroth. En av de saker som störde honom var att ansikten och röster så lätt gick förlorade i de sifferkolumner som nu var det

främsta sättet att sammanfatta historiens rörelser. Döda kungar och döda arbetare går att göra levande igen i berättelsen, men döda siffror förblir döda.

Erik Lönnroths stigande vantrivsel är intressant, då det i den går att förnimma en viss kluvenhet. När han under 70- och 80-talen blickar ut över den revolution som han själv faktiskt varit med om att skapa, med sin attack mot alla ”dammiga hjältemyter”, med sin betoning av det kollektivt-ekonomiska på bekostnad av det individuellt-politiska, med sitt framhävande av analysen på bekostnad av epiken, så skyggar han tillbaka. Så vad stiger ur detta tvivlets ögonblick? Å ena sidan en viss bitterhet, blottad i tvärsäkra och spetsiga omdömen. Å den andra en röst med fötterna, bort från det han nu fann främmande, i riktning mot det han ansåg fattades: ”människor som människor, levande att se, inte som nummer och abstraktioner”.

Mycket är märkligt med ”Den stora rollen”, Lönnroths biografi över Gustaf III, och hans sista monografiska verk. Givetvis blir man imponerad av att få veta att han i arbetets slutskede var praktiskt taget blind; han led nämligen av grå starr. Dessutom hör det nog inte till vanligheterna att någon presterar ett så helgjutet och på samma gång omvälvande verk vid sjuttiosex års ålder.

”Den stora rollen” kan också sägas vara en uppgörelse med det jag tidigare kallat för Weibullskolans blinda fläck: rationalitetsfrågan. Det hela började med att Lönnroth misslyckats med att finna rim och reson i Gustaf III:s äventyrliga, för att inte säga befängda, krigspolitik. Lösningen blev en studie av kungens personlighet.

I verket framträder Gustaf III som en intelligent, talangfull och hysterisk fantasimänniska, för vilken kungagärningen blivit till ett slags heroiskt maskspel. Och han sökte tidigt krig, då det skulle låta honom spela den mest åtråvärda rollen av dem alla: hjälten. Mer kan ej sägas här, även om verket förtjänar det. ”Den stora rollen” är i mina ögon en av de finaste historiska biografier som författats på det svenska språket. Språket lyfter, stilen bär. Hans andra dygder går också i dagen: lärdomen, skarpsinnet, humorn. Vad som sedan fullbordar verket är Lönnroths säkra blick för människor, och då inte bara för deras svagheter, utan ävenså för deras starka sidor.

Framåt slutet av 90-talet närmade sig tiden för personligt bokslut, även om hans känsla in i det sista gjorde motstånd mot det som hans förnuft sedan länge

godtagit. Han hade stunder av tvivel, då han tyckte han skrivit för lite, att alla de där uppdragen stulit för mycket tid. Han hade andra stunder av tvivel, då han fruktade att ej ha levt upp till sin mors förväntningar, då han fruktade att bli bortglömd. Det stämmer inte att historiker förstår just glömska bättre än andra; dock är det sannolikt att de tänker på det mer än många andra. I sitt yrke skådar de nämligen ständigt det kollektiva minnets grymma kast, hur vissa människor, ting, gärningar eller händelser kan dra till sig en hel epoks uppmärksamhet för en tid, varpå det tomma, bländande ljuset sveper över på annat, och människan, tinget, gärningen eller händelsen förpassas in i glömskan. Och det är nog inte lätt, detta att vara underbarn och betala för kärlek med bedrifternas mynt, att tidigt bli hållen för geni och finna världen för sina fötter. För världen finner ofelbart nya genier att lovprisa, och ve den som mäter sitt värde i spaltcentimeter.

Trots sin sjukdom satt han så gott som varje dag vid sitt skrivbord, försökte arbeta, kämpade med handstilen, som efter en tid blev normal igen. Till del var det plikt, till del ett alltmer desperat sökande efter den här lusten som bara sökandet kan ge. Känslan av barnaårens sårbarhet, som aldrig riktigt lämnat honom, blev åter akut framåt slutet av hans liv. Kroppen var nu inte bara en källa till oro och upptagenhet, utan alltmer en börda och ett hinder. Ur den sista hjärnblödningen gick inte ens hans så obändiga ande ut oanfrätt, och han levde stundtals som ett med det förflutna han tillbringat en mansålder med att utforska – ett öde som jag, efter viss tvekan, ändå inte vill kalla grymt, åtminstone så länge som den drabbade är en historiker. Och det kanske mest märkliga med detta var att när hans depescher från ett fjärran nu kontrollerades mot historieverken, visade de sig stämma, exakt.

Erik Lönnroth dog i Göteborg den 10 mars 2002.

Taggar

2000-tal, 2002, Författare, Inträdestal, Man, Minnestal, Svenska Akademien

URI

<https://www.svenskatal.se/tale/peter-englund-intradestal-vid-svenska-akademien>